
MACEDONIA IN 19th CENTURY GERMAN-LANGUAGE TRAVELOGUES: THE TRAVELOGUE OF JOHANN GEORG VON HAHN**Milica Denkovska**MIT University – Skopje, Republic of Macedonia milica.denkovska@gmail.com

Abstract: The developmental path of the travelogue in German literature shows no significant differences from the history of the world travelogue: from the epic journey of Odysseus, through the Christian pilgrimage, the great geographical discoveries and the Renaissance travellers with their “new continent of truth” to scientific-research journals in the early twentieth century. Despite the multidisciplinary approach, the status of the travelogue as a serious literary genre remains controversial and its value should be observed through the prism of the reciprocalities of literary, philosophical and humanistic, in general, as well as sociological, political, natural-scientific, geographical, ethnological, anthropological and related developments in European context.

Travel literature, in terms of understanding foreignness, through openness to alien cultures, and the reflection of one's own, plays a significant role. In trying to understand the other, it is necessary to abandon the familiar experiential rules and to allow access to insecurity. To what extent is the traveller unburdened by his own cultural restrictions depends on many factors: his social status, his involvement in the mentality of social groups, and the technical and organizational standard; and finally they are influenced by the personal dispositions of the traveller, crystallized in his education, pre-knowledge, interests, and his general perceptual abilities.

The German-language travelogue from the nineteenth century, in the spirit of the empirical approach to documenting, is significant for Macedonia on the one hand because of the rich demographic and ethnographic data, and on the other hand, in order to obtain a clear picture how Macedonia was experienced and perceived from the aspect of literary-political discourse to the West European reader. The travelogue of Johann Georg von Hahn is a relevant example for the picture of Macedonia in the German-language travel literature of the nineteenth century.

Keywords: Travelogue, Macedonia, Johann Georg von Hahn.

МАКЕДОНИЈА ВО ГЕРМАНСКОЈАЗИЧНИТЕ ПАТОПИСИ ОД ДЕВЕТНАЕСЕТТИОТ ВЕК: ПАТОПИСОТ НА ЈОХАН ГЕОРГ ФОН ХАН**Милица Денковска**MIT Универзитет – Скопје, Република Македонија milica.denkovska@gmail.com

Резиме: Развојниот пат на патописот во германската книжевност не покажува некои суштински разлики во однос на историјатот на светскиот патопис: од епското патување на Одисеј, преку христијанскиот ацилак, големите географски откритија и патниците на ренесансата со „новиот континент на вистината“, до научно-истражувачките патописи на раниот дваесетти век. И покрај мултидисциплинарниот пристап, статусот на патописот како сериозен книжевен правец останува спорен и неговата вредност треба да се набљудува низ призмата на взаемностите на книжевниот, филозофскиот и воопшто хуманистичкиот, при тоа социолошкиот, политичкиот, природно-научниот, географскиот, етнолошкиот, антрополошкиот и сродните развојни во европски контекст.

Патописната книжевност од аспект на разбирањето на туѓоста, преку отвореноста кон туѓи култури како и рефлексивна на сопствената, игра значајна улога. Во обидот да се разбере другиот, неопходно е да се напуштат познатите искуствени правила и да ѝ се дозволи пристап на несигурноста. Во која мера е патописецот необременет од сопствените културни ограничувања зависи од многу фактори: неговиот социјален статус, неговата инволвираност во менталитетот на општествените групи, како и од техничкиот и организацискиот стандард; а конечно се и под влијание и на личните диспозиции на патописецот, кои се кристализираат во неговото образование, предзнаења, интереси како и неговите општи перцептивни способности.

Германскојазичните патописи од деветнаесеттиот век, во духот на емпиристичкиот пристап на документирање, за Македонија се значајни од една страна поради богатите демографски и етнографски податоци, а од друга страна пак поради добивањето јасна слика како Македонија била доживеана и восприемана од аспект на книжевно-политичкиот дискурс на западноевропскиот читател. Патописот на Јохан Георг фон Хан е релевантен пример за претставата за Македонија во германскојазичната патописна книжевност од деветнаесеттиот век.

Клучни зборови: патопис, Македонија, Јохан Георг фон Хан.

1. ВОВЕД

Западноевропските патописци Балканот и Македонија во деветнаесеттиот век, како и до тогаш, во своите дела ги прикажуваат согласно развојот на жанрот, пред сè дескриптивно, без особено инволвирање во историските дадености. Начинот на набљудување други народи во нивната средина во најголема мера ја отсликува сопствената култура и менталитетот на набљудувачот, па согласно на тоа, и импресиите пренесувани низ вековите за Балканот кажуваат повеќе за западна Европа отколку за посетените земји и народи.

Во патописите од деветнаесеттиот век преовладува емпиристичкиот начин на документирање. Патописците ја опишуваат пред сè структурата на териториите според нивните демографски, географски, етнички и стопански карактеристики.

2. МАКЕДОНИЈА ВО ДЕВЕТНАЕСЕТТИОТ ВЕК

На почетокот на деветнаесеттиот век, Османлиското царство сè уште беше голема сила. Неговите територијални области претставуваа впечатлива фасада. Под негова контрола беа најголемиот дел од Северна Африка, Мала Азија, Блискиот Исток и целиот Балкан јужно од Дунав и западно од реката Прут. Сепак, зад фасадата, се наоѓаше „болниот човек на Европа“: царство кое полека пропаѓаше веќе неколку века и сè повеќе заостануваше зад големите сили во Европа, политички, економски и воено. Централната управа во Истанбул ја загуби фактичката контрола над големи делови од својата територија од амбициозни индивидуи кои се однесуваа како независни владетели. Внатрешно, на теократската држава ѝ недостасуваше било каква искра на модерност: остана конгломерат од различни религиозни заедници (*милиети*), од мноштво етнички, лингвистички и религиозни групи, на кои им недостасуваше централизирана и ефикасна администрација, заедничка државна идеологија и легитимирачки доктрини, единствени интереси и визија за заедничка иднина која би ги држела заедно и би го овозможила опстанокот. Во текот на деветнаесеттиот век, високо-образовани државници – султани и високи царски службеници кои му се восхитуваа на примерот на Западот – направија чекор напред. Тие станаа свесни за проблемите на царството и повикуваа на далекосежни реформи за негово модернизирање и сопирање на пропаѓањето. Сите обиди за реформа, сепак, пропаднаа поради одлучната опозиција на муслиманската владејачка елита, која беше недоверлива кон Западот и имаше лични интереси во застарениот систем. Следствено на тоа, царството продолжи да пропаѓа сè до неговиот конечен распад и поделба по Големата војна.

Понатамошното пропаѓање на царството го надополни појавата и зајакнувањето на национализмот помеѓу неговите христијанските народи. Во доцниот осумнаесетти век, од Западот започнаа да навлегуваат демократски, либерални и националистички идеи во Балканот. Членови на сè уште малата, но растечка средна класа и појавените интелектуалци кај Балканските народи чувствуваа отуѓување од османлискиот *status quo* и го отфрлија. Османлиската заостанатост и пропаст обезбедија особено плодна почва за ширење националистички идеи, чие прифаќање понатаму ја подриваше османлиската власт и законитост на Балканот.

За разлика од останатите националистички движења на Балканот или пошироко во источна Европа, македонскиот национализам се развиваше без помошта од правни, политички, црковни, образовни или културолошки институции. На македонските движења не само што им недостасуваше било каква правна инфраструктура, туку исто така се развиваа без меѓународна благонаклонетост, културолошка помош, и, најважно, полза од отворена и директна дипломатска поддршка каква што им била дадена на други балкански националистички движења. Македонското национално движење во својот зародиш, илегално дома во теократското Османлиско царство, и нелегитимно на меѓународно ниво, водеше невозможна битка за опстанок со минимални шанси: во изгледите против Османлиското царство, но всушност против трите експанзионистички балкански држави и нивните патрони меѓу големите сили.

3. МАКЕДОНИЈА ВО ПАТОПИСИТЕ НА ЈОХАН ГЕОРГ ВОН ХАН

Јохан Георг вон Хан (1811-1869), германски правник, историчар и албаноолог⁶⁹, австриски конзул во Јанина и Сира, своето патување од Белград за Солун во 1858 година ќе го пренесе во својот труд „Патување од

⁶⁹ Неговиот прв научен труд е патописот „Албански студии“ од 1853 година, во кој ги проучува не само географијата на Албанија, туку и историјата, традицијата, обичаите, фолклорот, како и самиот јазик, со граматика и речник на албански јазик, со што се смета за пионер на модерната албанонологија

Белград за Солун со четири расправи за старата историја на подрачјето на Моравија од Ј. Г. фон Хан, кралско-царски конзул за источна Грција, ритер на железната круна 3. Класа, второ издание одобрено од царската академија на науките со две карти, Виена 1868⁷⁰, кое ќе го спроведе по налог на Австриската академија на науките, а со цел проучување на можноста да се изгради железничка пруга од Белград до Солун. Оваа книга, и покрај емпирискиот пристап карактеристичен за стилот на епохата, освен што содржи богати статистички податоци за одделни градови во Македонија, изобилува и со детални описи на македонската природа.

Патувањето низ Македонија започнува со Куманово; Хан ја означува местоположбата на градот (на утоката на Липковска река и Велика), бројот на куќи (650), етничкиот состав на населението (300 мухамедански, 350 христијанско-бугарски и 30 цигански колиби) и стопанската дејност (жива дејност на тргување, чиј главен дел е волната, која доаѓа од пасиштата на Мустафа Оваси⁷⁰). Авторот дознава дека и месарите од Софија и Адрианоупол доаѓаат до Куманово за да купат овци). Градот има една угледна саат-кула, две џамии и една црква во изградба. Она што излегува од рамките на вообичаеното – а она што авторот „ќе го направи радосен“ – е откривањето на голем четириаголен пиедестал десно од главниот влез на црквата, на кој се наоѓа римски натпис, што за Хан ќе значи дека земјиштето на кое делегацијата стапнала „има историја, дека [...] стапнале во земја каде што зборуваат камењата. Едно подрачје без предисторија многу губи од својата привлечност.“⁷¹ За околината на Куманово, Хан известува дека брои 134 села, од кои 90 се христијанско-бугарски. Бројот на мухамеданските куќи во околината се пресметува на 1.000, од кои едвај 100 се населени со Османлии што зборуваат турски.

Патот од Куманово до Скопје во делото е проследен со детални описи на пределите, за дел од кои авторот веќе има сознанија, но многу од нив, како планинскиот венец кој го здогледал уште од Рујан, за него претставуваат „неочекуван поглед, бидејќи никаде не [...] го нашле и не се споменува.“⁷² По деталниот географски опис на скопската котлина, информациите кои авторот ќе ги собере за Скопје не се од топографска, туку од историска природа. Хан ќе се повика на Прокот и Маннерт за да го поткрепи своето верување дека Скопје бил главниот град на Јустинијан, што е и спецификата на овој патописец: како историчар, за разлика од претходните патописци од германското јазично подрачје кои во своите извештаи изнесувале речиси исклучиво емпириски податоци, Хан навлегува во проблематиката на добиените податоци и се обидува да ги поткрепи со историски докази од релевантни автори, при што изведува сопствени заклучоци.⁷³ За изградбата на камениот мост, Хан нема да може да собере релевантни податоци, по што самиот ќе заклучи дека бил изграден од страна на „некој италијански мајстор за градење од последните два века“. Она што ќе биде впечатливо за авторот е градскиот квартал на архонтите со станот на надбискупот, во кој угледните куќи и луксузот со кој тие се опремени, сведочат не само за богатството на оние кои живеат тука (во најголем број случаи од влашко потекло), туку исто така и за безбедноста која ја чувствуваат, затоа што меѓу поранешните паши-наследници тешко можел да се најде некој христијански жител на Скопје кој сметал дека е добро своето богатство да се покажува со надворешни белези. Освен овие градби, како и џамиите во Скопје, на патописецот впечаток ќе му остави и Куршумли-ан („градбата наречена Оловен-ан“⁷⁴), чија што градба детално ќе ја опише, додавајќи дека „зградата е закаф, т.е. таа припаѓа на едно скромно турско завештание, чиешто управители мислат само на собирање на наемнината, без да направат нешто во врска со одржувањето на зградата“⁷⁵. За Скопје, Хан ќе забележи дека е сиромашен град, со население од 13.000 мухамеданци, 7.000 грчки христијани и 800 евреи.

Од преноќувањето во Каплан – ан (ан во Катланово), Хан ќе се дознае за занает на Балканот, со кој не бил запознаен: разбојник. „Разбојниците по правило се претставуваат главно на коњи, придружувани од повеќемина нивни придружници. Тие се опремени со регуларни пасоши, и секаде каде што ќе се појават се однесуваат како чесни патници. Нивните грабежи ги извршуваат пред полноќ и побрзуваат колку што е

⁷⁰ Тогашен назив за Овче Поле, иако тука веројатно станува збор за Скопската котлина;

⁷¹ Матковски, А. *Македонија во делата на странските патописци: 1850-1864*. Скопје: Мисла, (1992). с.260

⁷² Хан опишува планински венец кој се протега од исток кон запад, на пет до шест часа оддалечен од Карадаг; се чини дека врвот на венецот преминува можеби околу 1.500 стапки (од мештаните ќе го добие податокот дека станува збор за планината на Дивле која дава убав бел камен)

⁷³ За Хан, доказ дека Скопје бил Јустинијана Прима е водоводот кој го изградил Јустинијан за да го снабди градот со течна вода. С.266

⁷⁴ Матковски, А. *Македонија во делата на странските патописци: 1850-1864*. Скопје: Мисла, (1992). с. 268

⁷⁵ *истото*, с. 269

можно кон нивните скривалишта за да го остават украденото во најпогодната разбојничка пештера, што се распрскани насекаде на полуостровот. [...] Навистина, властите преземаат различни мерки за прогонување на бандите, меѓутоа злото толку се беше вкоренило, што не може да се очекува скоро целосно нивно истребување. Во овој поглед Турција личи на европските држави при нивното излегување од средниот век, и [...] властите не можат со волшебна стапче да го оневозможат она што е илјадагодишен социјален израсок и не можат да воспостават во внатрешноста една така чиста и средена администрација, за чијшто развиток во Европа е дадена пот и крв со векови.⁷⁶

Авторот во Велес нема да ги добие посакуваните податоци за течението на Вардар и успева да дознае само дека пловидбата е по реката е многу млада, затоа што првите обиди да се пренесе жито со брод по Вардар од Скопје преку Велес до Солун биле направени само пред неколку години. Но за Велес ќе извести дека главната индустрија на градот се состои од готвење вино и дека градот важи после Трново во Бугарија за најбогат град со лозја на целиот југоисточен полуостров. Својот производ Велес го пласира во Радомир, Кустендил и Паланка, кои наспроти тоа донесуваат путер, сирење и потковици, Врање, коешто носи јажиња и клинци за потковување, Куманово, Битола и Прилеп, Малешево и Штип, кои му плаќаат со пари во готово. И покрај близината на Солун, од каде што се добиваат колонијални производи, англиски памук и стоки од железо, Велес одржувал и значаен сообраќај со Виена и наводно оттаму примал платна и модерни производи.

Преку преминот на Бабуна, кој Хан детално географски ќе го документира, делегацијата ќе пристигне во Прилеп, каде што ќе биде сместена во најбогатото бугарско семејство во градот, кое се занимава со тутун (кој во значителен квантитет и со добар квалитет се сади и одгледува во рамницата) и чијшто извоз се извршувал преку нивните раце. Од луксузната стока на новоизградениот пазар, авторот ќе заклучи дека Прилеп е побогат од градовите кои до тогаш ги имале посетено. Особено внимание авторот ќе обрне на прастарите цртежи во ѕидините на „Марко Крале Град“, цртани и по ѕидовите на повеќе пештери, како и на делумно добро одржаните живописи во урнатината на една црква, за која Хан ќе дознае дека била изградена од таткото на Крале Марко. Во селото Варош со 70 бугарски куќи, кое се наоѓа во јужното подножје на ридот со дворецот, авторот од преданијата дознал дека се наоѓал стариот град Прилеп, за што сведоштво ќе му бидат „освен повеќето стари цркви и неколкуте византиски капитоли, [...] и остатоците од столбови и еден четириаголен постамент, којшто служи како олтар на една црква што се наоѓа во средината на селото и носи еден грчки натпис.“⁷⁷ При описот на Прилепското поле, Хан ќе се повика на патописецот Август Гризебах (1814-1879), германски ботаничар и професор, кој во 1839, во рамките на неговото истражување на европската вегетација, ќе спроведе научно патување од Виена до Бурса и во својот патопис „Патување низ Румелија до Бурса во 1839 година“⁷⁸ исцрпно ќе ги опише четирите кружни базени што се наоѓаат на источниот пад на Скардус⁷⁹.

За Хан, ново откритие на неговото патување ќе биде Крушево, град кој до тогаш не бил наведен на ни една позната карта, па поради тоа авторот ќе обрне особено внимание на проучувањето на неговите историски, демографски и етнографски податоци. Од градскиот началник (коџабашија), делегацијата ќе дознае дека бројот на куќи изнесува 1.400, градот има 13 цркви, од кои најголемата посветена на св. Никола била подигната во 1832 во времето на „големиот Садрасем“ Решид-паша⁸⁰, 32 ана, 10 ковачи кои коваат потковици и клинци од железо од Самокова и Салоник (англиско железо), 8 лојарници на кои годишно има се потребни 30.000 овци и кози (годишното производство се проценувало на 1.000 товари лој и се носело за Константинопол, Салоник, Скопиа и Битола). Трите пазарни дена се многу посетени од населението и околината. Поголемата и претежно побогата половина на жителите се Власи, помала половина се Бугари, кон што доаѓаат уште неколку христијански албански семејства, а мохамеданци таму воопшто не живеат. Бидејќи градската општина во рамницата не поседува ниту една педа земја, населението, со исклучок на овчарите преселници, се исхранува со градско занаетчиство, што во најголем дел го извршуваат во туѓина.

⁷⁶ *истото*, с. 272

⁷⁷ *истото*, с. 287

⁷⁸ Grisebach, A. *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*. Göttingen: bei Vandenhoeck und Ruprecht, (1841).

⁷⁹ Шар Планина

⁸⁰ Мустафа Решид-паша, европски ориентиран државник и дипломат, со функција на министер за надворешни работи за време на владеењето на Махмуд II. Јан Рихлик, Коуба, М. *Историја на Македонија*. Скопје: Македонска реч, (2009). с.125

Власите главно се трговци, златари, кројачи, има неколку анции и месари. Бугарите и неколкуте Албанци се сидари, а има и столари, шивачи, бавчанции. Жените плетат груби волнени чорапи за извоз.

Што се однесува до историјата, авторот од градоначалникот ќе дознае дека пред 120 години тука постоел само еден сиромашен чифлик и една мала црква, но во старите времиња местото било населено, за што доказ е старата тврдина. Првите доселеници биле Власи од Николица во Албанија, протерани од нивните албански соседи. Тие најпрво се населиле во Битола, но „навикнати на свеж планински воздух, тие не можеле да ја поднесуваат мочурливата клима на градот. Тие му се пожалиле на пашата поради нивната мака, и тој ги упатил да ја погледаат месноста на Крушево и им дозволил, ако таа им е попријатна, таму да се населат. Тие го следеле упатството и го образувале првото јадро на градот, којшто нараснал и од други влашки бегалци, наводно од Опара и Битакукје во Албанија. Меѓу овие се наоѓало и едно племе на влашки овчари-номади. Овие овчари се многубројни на југоисток од полуостровот.“⁸¹ Хан ќе дознае и за богатството на крушевските трговци кои се среќаваат речиси во сите места на Левантот, па и дека во самата Виена се наоѓаат трговски куќи на шестмина крушевчани. Тој наведува и податок за поделбата на две класи и на бугарското население: стари граѓани кои се нарекуваат Миакади⁸², а кои како овчари се доселиле тука од подрачјето на Галичник и Лазарополе и овде станале градители на куќи, и дојдениот плебс од соседството, кој не скита и се исхранува од градска работа.

Хан во своите распити ќе дознае и за заматените соседски односи на крушевчани со двете блиски албански села, Аладрани и Вербовска, а за причините, по упорно настојување, дознава од градоначалникот: овие соседи на Крушево се одликувале со голем апетит за доброто овчо и козјо месо и своите потреби знаеле на комотен начин да ги задоволуваат тука во близината и поради тоа настануваат конфликти кои доведуваат до крвави глави, по правило на крушевчани. Ова, ќе заклучи авторот, е во согласност и со други сведоштва што имал можност да ги чуе, во врска со односот помеѓу Албанците и Бугарите, и меѓу сите народносни елементи на полуостровот, албанскиот изгледа најтешко се приспособува на модерниот државен поредок.

Хан на патот кон Битола, покрај деталните географски описи на пределите, ќе го наведе и планинското подрачје Мариофце⁸³, со 19 бугарски села кои се занимаваат со дрвоградба. Престојот во самиот град Битола за патописецот се најубавите денови од патувањето; тој со восхит го опишува влезот во градот со огромната касарна и преостанатите издолжени воени градби, кокетниот киоск кој им служи на офицерите како кафеана и не помалку брилијантните новоградби кои го претставуваат приодот кон широката права главна улица. Меѓутоа, најубавиот дел од градот се наоѓа спроти неговиот западен крај од обете страни на реката Драгор: по должината на обата кеја се протега долга редица од големи нови куќи во кои живеат воени паши и највисоки воени и цивилни службеници, а кои се изградени во ориентално-европски стил. Авторот со воодушевување известува за нивните посети на воените единици, арсеналот и воената болница. За опременоста, редот и особено чистотата во сите воени институции, тој не успева да изнајде доволно пофални зборови. Што се однесува до бројот на жители на Битола, делегацијата не успеала да се здобие со понови податоци, па во патописот авторот се повикува на податоците на др. Јозеф Милер, австроунгарски воен лекар кој служел во Албанија и Румелија во 1837-1838, кои ги наведува во неговата книга „Албанија, Румелија и австриско-црногорската граница“ издадена во Прага 1844 година⁸⁴, а која избилува со статистички податоци за регионот. Според Милер, во 1838 градот без гарнизонот имал 2.400 османлии, 5.800 мохамедански Бугари, и 8.000 мохамедански Албанци, така што со исклучок на двата гарнизонски баталјони тука живеат 17.000 поклоници на исламот, кон што, според една незагарантирана пресметка би требало да се додадат и уште 5.000 мохамеданки. Христијанското население тогаш се состоело од 9.000 грчко-вернички Бугари и 4.500 Грци од обата пола, 1.200 католички Албанци и 700 Цинцари (Власи), со тоа околу 14.000 до 15.000 души. Конечно, тука живееја и 1.400 Евреи и 2.000 до 2.200 Цигани, според што вкупниот број на жители изнесува од 33.000 до 34.000 жители. Според процената на Хан, населението на градот оттогаш па до неговата посета се зголемило за повеќе илјади души.

⁸¹ Матковски, А. *Македонија во делата на странските патописци: 1850-1864*. Скопје: Мисла, (1992). с. 289

⁸² Мијаци

⁸³ Мариово

⁸⁴ Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder, Statistisch-topographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien, nach eigenen Beobachtung dargestellt von Dr. Joseph Müller, Prag, Verlag der der J.G. Cotta'schen Buchhandlung, (1844). S. 85

Описот на патот од Битола за Солун преку Флорина (Лерин) и Воден изобилува со географско – топографски податоци, често со корекции на картата на Хајнрих Киперт со која делегацијата се служи. Не изостануваат ниту демографските податоци за населението во градовите и селата низ кои авторот поминува. Хан својот извештај го завршува со следниот заклучок: „Патот од Белград за Салоник може да се пробие. Една железничка линија по должината на водотеците на обединетата Морава и по должината на Вардар би била лесно изведлива, затоа што таа не би поминувала по ни едно големо извишение и само би требало да ги совлада тешкотиите на неколку речни клисури.“⁸⁵

Пет години подоцна, Јохан Георг вон Хан повторно ќе изведе експедиција, со финансиска помош од Виенската академија на науките, со цел да се открие дали двете големи македонски реки Црн Дрим и Вардар можат да се приспособат по нив да пловат парни бродови. Резултатите од истражувањето, Хан ги објавил во книгата „Патување по долината на Дрин и Вардар во 1863, Виена 1867“ (Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar im Auftrage der K.K. Akademie der Wissenschaften unternommen im Jahre 1863, Wien 1867).

4. ЗАКЛУЧОК

Германскојазичните патописци од деветнаесеттиот век можеби немале апсолутна претстава за границите на Македонија, ниту пак за народната припадност на жителите на територијата не само на Македонија, туку и на Балканот. Но нивните податоци се сепак значајни бидејќи нивното творештво е плод на, повеќе или помалку, објективна опсервација, необременета од локалните дадености. Секако мора да се земе предвид влијанието на сопствената култура на патописецот во процесот на восприемање, но она што треба да се извлече од ова творештво, откако ќе се отстрани пропагандата и идеологијата, се фактите кои треба да се ползуваат во процесот на согледување на историјата на Македонија, тогаш и денес.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] А. Матковски, Македонија во делата на странските патописци: 1850-1864, Скопје: Мисла, 1992.
- [2] Ј. Рихлик, Коуба, М., Историја на Македонија, Скопје: Македонска реч, 2009.
- [3] Fuchs, Harden, T. (Ed.), Reisen im Diskurs. Modelle der literarischen Fremderfahrung von den Pilgerberichten bis zur Postmoderne, Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1995.
- [4] Grisebach, Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839, Göttingen: bei Vandenhoeck und Ruprecht, 1841.
- [5] Rossos, Macedonia and the Macedonians. A History, Stanford: Hoover Institution Press Publication 561, 2008.
- [6] Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder, Statistischtopographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien, nach eigenen Beobachtung dargestellt von Dr. Joseph Müller, Prag, Verlag der der J.G. Cotta'schen Buchhandlung, 1844.
- [7] J. G. v. Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar im Auftrage der K.K. Akademie der Wissenschaften unternommen im Jahre 1863, Wien 1867.
- [8] P. J. Brenner, Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989.
- [9] P. Hulme, Youngs, T. (Ed.), The Cambridge Companion to Travel Writing, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- [10] W. Hallet, Neumann, B. (Ed.), Raum und Bewegung in der Literatur. Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn, Bielefeld: transcript Verlag, 2009.

⁸⁵ Матковски, А. *Македонија во делата на странските патописци: 1850-1864*. Скопје: Мисла, (1992). с. 309